

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 17 (1994)

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991)

Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα

Τίτος ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1092](https://doi.org/10.12681/dchae.1092)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ Τ. (1994). Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 17, 67-78. <https://doi.org/10.12681/dchae.1092>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα

Τίτος ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της
Ντούλας Μουρίκη (1934-1991) • Σελ. 67-78

ΑΘΗΝΑ 1994

Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ-ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΑ

Παραστάσεις όπου η ιερατική ιδιότητα του Χριστού δηλώνεται με την ενδυμασία δεν απαντώνται πριν από το 14ο αιώνα. Μόνο σε ορισμένες παραστάσεις του Χριστού της μεσοβυζαντινής περιόδου δηλώνεται η ιερατική του ιδιότητα, όχι όμως με την ενδυμασία αλλά με την κουρά της κεφαλής¹. Ωστόσο, ο απόστολος Παύλος στην προς Εβραίους επιστολή (4, 14) αναφέρει τον Χριστό ως Μεγάλο Αρχιερέα, και στους πρώιμους υπομνηματισμούς της Θείας Λειτουργίας² οι λειτουργούντες αρχιερείς θεωρούνται εικόνες του Χριστού.

Η μορφή του Χριστού-Αρχιερέα αποτελεί δημιουργήμα της παλαιολόγιας ζωγραφικής και συνίσταται στην αλλαγή της ενδυμασίας του Χριστού, ο οποίος πλέον δεν εικονίζεται ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο αλλά με πατριαρχικό σάκκο³. Ο σάκκος αποτελούσε το επίσημο ένδυμα που φορούσε αρχικά μόνο ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και αργότερα, ίσως από το 13ο αιώνα και εξής, οι αρχιεπίσκοποι στις σημαντικότερες εορτές του έτους⁴. Σε πολλές περιπτώσεις ο Χριστός ως Μεγάλος Αρχιερέας εκτός από σάκκο φορεί επιμανίκια, ωμοφόριο, επιτραχήλιο και επιγονάτιο.

Ο Χριστός με την πατριαρχική ενδυμασία εικονίζεται κυρίως σε δύο παραστάσεις λειτουργικού χαρακτήρα, στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων και στην παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας. Στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων, ο Χριστός-Αρχιερέας απαντάται από τις αρχές του 14ου αιώνα στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό⁵ (1310-1320) και στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (1321-1322)⁶, και αργότερα στην Dežani⁷ (1345-1350), στο Matejić (1346-1355)⁸, στη Ravanica (1387)⁹ και στον Άγιο Αντώνιο στο Βροντήσι της Κρήτης (τέλη 14ου αι.)¹⁰ (Εικ. 1). Η πιο ιδιόρρυθμη από τις παραπάνω παραστάσεις είναι εκείνη της Ravanica¹¹, όπου ο Χριστός, ντυμένος ως αρχιερέας, δεν προσφέρει, όπως στις προηγούμενες περιπτώσεις, ο ίδιος τη Μετάδοση και τη Μετάληψη στους αποστόλους αλλά εικονίζεται μπροστά από την αγία τράπεζα ευλογώντας και με τα δύο χέρια. Με τον τρόπο αυτό υπογραμμίζεται η οικουμενική διάσταση της αρχιερατικής του ιδιότητας.

Στην παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας, ο Χριστός-Αρχιερέας ενσωματώνεται γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα. Το πρώτο σωζόμενο δείγμα απαντάται στην αψίδα του ναού των Αρχαγγέλων στο Lesnovo (1347)¹², όπου ο Χριστός εικονίζεται πίσω από την αγία τράπεζα, πάνω στην οποία βρίσκονται ανοικτό

ειλητό, ο δίσκος με τον αστερίσκο και το ποτήριο. Ευλογεί με τα δύο του χέρια και είναι ντυμένος με στιχάριο, πατριαρχικό σάκκο χωρίς μανίκια, διακοσμημένο με σταυρούς, επιμανίκια και ωμοφόριο. Δορυφορείται από δύο εξαπτέρυγα σεραφίμ, που με τη

1. Πρόκειται για την παράσταση του Χριστού στην Αγία Σοφία Κιέβου, στον Άγιο Παντελεήμονα στο Νέρεζι και στον Σωτήρα Χριστό στη Neredica. Βλ. D. V. Ainalov, Nouveau type iconographique du Christ, Seminarium Kondakovianum, II, Πράγα 1928, σ. 19-24, πίν. III.1-4. Βλ. επίσης V. N. Lazarev, Kovalevskaia rospis i problema južnoslavjanskih svjazei v ruskoj Živopisi XIV veka στο: Ežegodnik Instituta Istorii Iskysstva 1957, Moskva 1958 (αναδημοσιευμένο στο τόμο V. N. Lazarev, Ruskaja Srednevekovaja Živopis. Statji i issledovanija, Moskva 1970, σ. 260) (στο εξής: Lazarev, Kovalevskaia).

2. Σύμφωνα με τους υπομνηματισμούς της Λειτουργίας ο 'Αρχιερεύς τύπος ἐστί τοῦ Δεσπότη' ὡσπερ γὰρ ὁ Δεσπότης ἀποστέλλει τοὺς ἀγγέλους, οὕτως καὶ ὁ ἐπίσκοπος τοὺς ἱερείς. Βλ. Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87.3, 3985D.

3. Βλ. Lazarev, Kovalevskaia, σ. 260. Επίσης M. Tatić-Djurić, Icône signée de Constantine Zgouros avec représentation du Christ Grand Archevêque, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 1975, Β', Ἀθήνα 1976-1978, σ. 211-218.

4. Για τον πατριαρχικό σάκκο βλ. Βαλασάμων, PG 138, 989, 1020· Δημήτριος Χωματινός, PG 119, 952· J. Darrouzès, Les réponses canoniques de Jean de Kitros, REB 31 (1973), σ. 324· Chr. Walter, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, σ. 18. Βλ. επίσης το σάκκο με τον οποίο είναι ντυμένος ο αρχιεπίσκοπος Σάβας στην Bogorodica Ljeviška (Dr. Panić - G. Babić, Bogorodica Ljeviška, Beograd 1988², πίν. II, IV, σχέδ. 19) και ο Γρηγόριος Παλαμάς στην εικόνα της Μόσχας (V. N. Lazarev, Istorija Vizantijskoj Živopisi, Moskva 1986³, πίν. 546).

5. Α. Ξυγγόπουλος, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1964, εικ. 72-73. Βλ. επίσης Walter, ὁ.π., σ. 216.

6. Βλ. I. D. Ștefanescu, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, II, AIPHOS 1935, σ. 448, Walter, ὁ.π., σ. 216, εικ. 60. Βλ. επίσης G. Millet - A. Frolov, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, III, Paris 1964, πίν. 31.3 και 31.4. Βλ. και P. Miljković-Peprek, Deloto na zografite Mihailo i Evtihij, Skopje 1967, πίν. CXII-CXIII.

7. Βλ. Ștefanescu, ὁ.π., σ. 448, πίν. LXXX. Βλ. επίσης Sv. Rađođić, Staro Srpsko Slikarstvo, Beograd 1966, εικ. 77.

8. G. Millet - T. Velmans, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, IV, Paris 1969, πίν. 31.64.

9. Ștefanescu, ὁ.π., σ. 448. Βλ. επίσης V. Djurić, A propos de la communion des Apôtres à Ravanica, Mélange Bosko Babić, Prilep 1986, σ. 89-90.

10. K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983, εικ. 71.

11. Walter, ὁ.π., σ. 217. Djurić, ὁ.π., σ. 89-90.

12. Ștefanescu, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, I, AIPHOS 1932-1933, σ. 74. Lazarev, Kovalevskaia, σ. 260. Walter, ὁ.π., σ. 216, εικ. 63. Βλ. Millet - Velmans, ὁ.π., πίν. 6.13.

Εικ. 1. Άγιος Αντώνιος στο Βροντήσι Κρήτης. Η Κοινωνία των Αποστόλων.

σειρά τους πλαισιώνονται από αγγέλους-διακόνους. Με ανάλογο τρόπο εικονίζεται ο Χριστός στην παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας στην πρόθεση της Περιβλέπτου στο Μυστρά (1360-1370)¹³, όπου καταλαμβάνει την κεντρική θέση της παράστασης, πίσω από την αγία τράπεζα (Εικ. 2). Φορεί πατριαρχικό σάκκο με μακριά μανίκια διακοσμημένα με μεγάλους μαργαριτοστόλιστους κύκλους που περικλείουν σταυρούς, ενώ τα κενά μεταξύ των κύκλων κοσμούνται με σταυρούς απλούς. Πάνω από το σάκκο φορεί ωμοφόριο. Ευλογεί με το δεξί χέρι ενώ το αριστερό ακουμπά στην αγία τράπεζα, πάνω στην οποία εικονίζεται το κλειστό ευαγγέλιο. Τη σύνθεση της Ουράνιας Λειτουργίας της Περιβλέπτου αντιγράφει με ακρίβεια ο ζωγράφος του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου της Αγίας Σοφίας στο Μυστρά (1370-1380). Η σύνθεση της παράστασης που βρίσκεται στο φουρνικό του παρεκκλησίου είναι τόσο όμοια με την αντίστοιχη σύνθεση της Περιβλέπτου, ώστε οδηγεί στην υπόθεση ότι ο ζωγράφος της Αγίας Σοφίας είτε προέρχεται από το συνεργείο που εργάστηκε στην Περιβλέπτο είτε χρησιμοποιεί τα σχέδια του συνεργείου αυτού.

Στην παράσταση της αφίδας του Markon Manastir (1375-1381)¹⁴, όπου συνενώνονται η Ουράνια με τη Θεία Λειτουργία, ο Χριστός εικονίζεται στο κέντρο της σύνθεσης, ντυμένος με σάκκο και ωμοφόριο, να ευλογεί τα δύο ημιχόρια που συνιστούν οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι. Την ίδια περίοδο θα πρέπει να χρονολογηθεί και ο δίσκος της μονής Ξηροποτάμου με την παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας, όπου ο Χριστός εικονίζεται δύο φορές ως αρχιερέας — θύτης — αριστερά και δεξιά της αγίας τράπεζας, κρατώντας αυτή τη φορά κλειστό ειλητό¹⁵. Εκτός από τον πατριαρχικό σάκκο φορεί ωμοφόριο και επιγονάτιο. Στην παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας, που διακοσμεί την κόγχη της αφίδας στον Άγιο Φανούριο στο Βαλσαμόνερο της Κρήτης (αρχές 15ου αι.)¹⁶, ο Χριστός στέκεται στην αριστερή πλευρά της παράστασης μπροστά από την αγία τράπεζα, ντυμένος με τον πατριαρχικό σάκκο, ο οποίος είναι διακοσμημένος με μεγάλους σταυρούς μέσα σε κύκλους· με το δεξί του χέρι ευλογεί ενώ με το αριστερό κρατεί κλειστό ευαγγέλιο.

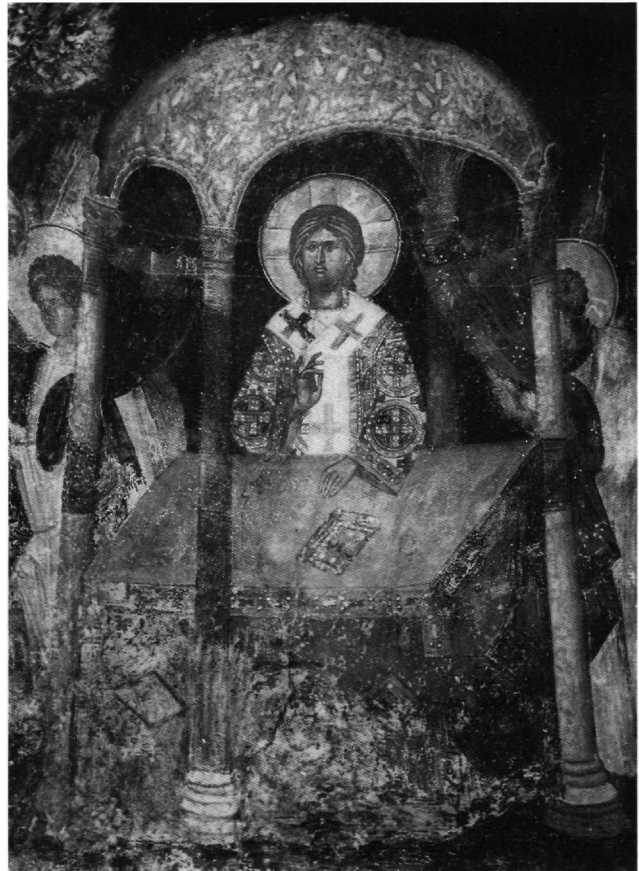
Σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα ο Χριστός-Αρχιε-

ρέας εικονίζεται σε συγκεκριμένους χώρους που συνδέονται άμεσα με συγκεκριμένες πράξεις της θείας λειτουργίας, όπως είναι η αφίδα και η πρόθεση, με εξαίρεση την παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας, που διακοσμεί το τύμπανο του τρούλλου του ναού της Αναλήψεως στη Ravanica (1385)¹⁷ και το φουρνικό του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου της Αγίας Σοφίας στο Μυστρά. Στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων και στην παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας ο Χριστός τελεί μια λειτουργική πράξη και, σύμφωνα με τα βυζαντινά έθιμα, έχει την κεφαλή του ακάλυπτη. Σε καμιά από τις παραπάνω περιπτώσεις ο Χριστός δεν φορεί καλύπτρα ή μίτρα στο κεφάλι.

Εκτός όμως από τις παραστάσεις, όπου ο Χριστός συμμετέχει στη λειτουργική πράξη, ο Χριστός ως Μεγάλος Αρχιερέας εικονίζεται και μόνος του. Στο τύμπανο της πύλης του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου κοντά στις Σέρρες¹⁸ ο Χριστός εικονίζεται σε προτομή ντυμένος με στιχάριο και πατριαρχικό σάκκο κοσμημένο από σταυρούς, ενώ συνοδεύεται από την επιγραφή «Ο Αντιφωνητής». Στην κόγχη της πρόθεσης του Lesnovo¹⁹ ο Χριστός-Μεγάλος Αρχιερέας εικονίζεται ολόσωμος· ευλογεί με το δεξί χέρι ενώ με το αριστερό κρατεί κλειστό ευαγγέλιο (Εικ. 3). Είναι ντυμένος με στιχάριο, πατριαρχικό σάκκο, που διακοσμείται με σχηματοποιημένους ανακαμπτόμενους βλαστούς, μέσα στους οποίους εικονίζονται προτομές αποστόλων, και ωμοφόριο.

Οι παραστάσεις στις οποίες εντάσσεται η μορφή του ιερουργούντος με την πατριαρχική ενδυμασία Χριστού δηλώνουν βασικές αρχές του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Η εικαστική απόδοση ορισμένων σταδίων της λειτουργικής πράξης σύμφωνα με το τυπικό της ορθόδοξης Εκκλησίας με πρωταγωνιστή τον Χριστό αποτελεί μια μορφή αντίδρασης προς τη δυτική Εκκλησία. Η αντίδραση αυτή προκλήθηκε κατά κύριο λόγο από τη φιλοδυτική πολιτική που άσκησε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος. Το κλίμα αυτό επέφερε κάποιες μεταβολές στην εκκλησιαστική και πολιτική σκηνή που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, συνίστανται στην αύξηση της εξουσίας και του γοήτρου του πατριαρχικού θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως. Εκεί οφείλεται κατά τη γνώμη μου και η εμφάνιση της μορφής του Χριστού με πατριαρχική ενδυμασία.

Αντίθετα με τη φιλοδυτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ο γιος του Ανδρόνικος Β΄ εφάρμοσε ορθόδοξη πολιτική, στην οποία οφείλεται η επιλογή ενός ακραιφνούς ορθόδοξου ησυχαστή μοναχού, του Αθανασίου Α΄, στον πατριαρχικό θρόνο²⁰. Με αφετηρία την περίοδο της πατριαρχίας του Αθανασίου (1289-1293 και 1303-1309) και καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα, η δύναμη του πατριαρχικού θεσμού

Εικ. 2. Περίβλεπτος Μυστρά. Η Ουράνια Λειτουργία.

13. Ștefanescu, ό.π., σ. 74, πίν. XXVIII.

14. Ό.π., σ. 74. Βλ. επίσης Walter, ό.π., σ. 220· Cv. Grozdanov, Sur l'icongraphie des fresques du monastère de Marko, Zograf 11 (1980), εικ. 3.

15. Ștefanescu, ό.π., σ. 72-73, πίν. XXVII. Lazarev, Kovalevskaia, σ. 260.

16. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π., εικ. 278.

17. Ștefanescu, ό.π., σ. 76. Βλ. επίσης Walter, ό.π., σ. 219, εικ. 62.

18. Α. Ξυγγόπουλος, Οί τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου παρά τὰς Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 15.

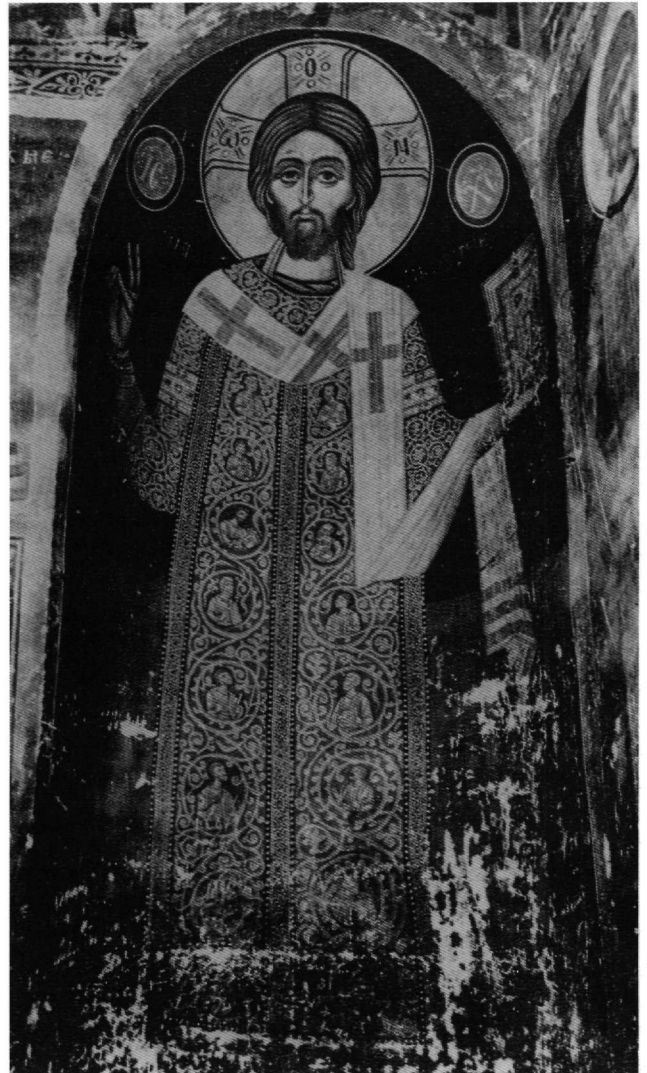
19. Ștefanescu, ό.π., σ. 74. Sv. Radojčić, Lesnovo, Beograd 1971, εικ. 18.

20. Για τον πατριάρχη Αθανάσιο Α΄ βλ. Α. Laiou, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328, Cambridge Mass. 1972, σ. 198-199. Α. Μ. Talbot, The Patriarch Athanasius and the Church, DOP 27 (1973), σ. 12-28. D. M. Nicol, Church and Society in the Last Centuries of Byzantium, Cambridge University Press 1977, σ. 12-14. J. Gill, Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius I, Βυζαντινά 2 (1980), σ. 13-19. J. L. Boonjara, Church Reform in the Late Byzantine Empire. A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople, Ανάλεκτα Βλατάδων 35 (1982). Α. Failler, La première démission du patriarche Athanasie (1293) d'après les documents, REB 50 (1992), σ. 137-162.

αυξάνεται συνεχώς, σε σημείο που τείνει να υποκαταστήσει τον αυτοκρατορικό θεσμό, τουλάχιστον σε ορισμένες από τις δραστηριότητές του. Όπως αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, *πέζῃ καὶ βάδην*, πήγε στην κατοικία του Αθανασίου, στον Ξηρόλοφο, για να τον πείσει να αναλάβει για δεύτερη φορά τον πατριαρχικό θρόνο το 1303²¹. Η μνεία του Νικηφόρου Γρηγορά, που παρουσιάζει τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο σε θέση υποδεέστερη του πατριάρχη, δεν θα ήταν ίσως τόσο χαρακτηριστική αν δεν συνδυαζόταν και με μια γραπτή δήλωση δουλικής υποταγής από την πλευρά του Ανδρονίκου, την οποία ζήτησε ο ίδιος ο Αθανάσιος κατά την ανάληψη των καθηκόντων του το 1303. Η δήλωση αυτή παραμένει η πρώτη περίπτωση επίσημα δηλωμένης υποταγής ενός αυτοκράτορα στον πατριάρχη²²: *Ταύτην (την Εκκλησία) ὁμολογῶ οὐ μόνον ἀκαταδούλωτον πάντη καὶ ἐλευθέραν διατηρεῖν, ἀλλὰ καὶ ὑποταγὴν πληρεῖν δουλικὴν πρὸς αὐτὴν καὶ ὑποκεῖσθαι αὐτῇ παντὶ νομίμῳ καὶ θεαρέστῳ θελήματι καὶ πρὸ τῆς αὐτῆς προκοπῆς καὶ ἀσφαλείας καὶ ἐπιδόσεως οὐ παίδων, οὐ γυναικός, οὐ φιλίας, οὐ συγγενείας, οὐ πλούτου, οὐ τοῦ ὕψους τῆς βασιλείας αὐτῆς προτιμότερον κρίνω ἢ τιμιώτερον.*

Σε επιστολές του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο ο πατριάρχης Αθανάσιος δεν ξεχνά να του υπενθυμίζει αφ' ενός την προτεραιότητα της Εκκλησίας σε σχέση με την κρατική εξουσία²³ και αφ' ετέρου την υποταγή που οφείλει ο αυτοκράτορας στην Εκκλησία: *Διὰ τοῦτο ἀντιβολῶ, νήψωμεν, μάθωμεν ὑποκύπτειν τῇ ἐκκλησίᾳ, μὴ ταύτην ὑποτάσσειν ἀλλὰ αὐτῇ ὑποτάσσεσθαι καὶ τοῖς αὐτοῖς θεσμοῖς*²⁴. Οι περίφημες δωρεές του υπερροθόδοξου αυτοκράτορα Ανδρονίκου προς την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, που μνημονεύονται σε επιστολές του Αθανασίου, διασταυρώνονται από διάφορες ιστορικές πηγές²⁵. Ποτέ ορθόδοξος αυτοκράτορας δεν πλούτισε τόσο την Εκκλησία *τῆς ἱεραρχίας στολαῖς ἢ πατριαρχικαῖς, εἰπεῖν οἰκειότερον*, αναφέρει σε μια επιστολή του ο πατριάρχης Αθανάσιος²⁶.

Όχι τυχαία, λοιπόν, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος χαρακτηρίζεται από τον πατριάρχη Αθανάσιο ως υἱός του μεγάλου Κωνσταντίνου. Η εκκλησιαστική πολιτική του Ανδρονίκου για τον Αθανάσιο προσομοίαζε με την πολιτική του Μεγάλου Κωνσταντίνου, αφού ο τελευταίος είχε δώσει δικαιώματα στον πάπα Σύλβεστρο, δηλαδή στην Εκκλησία²⁷. Η παραχώρηση των δικαιωμάτων αυτών από τον αυτοκράτορα στον πατριάρχη θα πρέπει να θεωρηθεί στην παρούσα περίπτωση ως μία πολιτική κίνηση με στόχο τη σταθερότητα του αυτοκρατορικού θεσμού και ιδίως της παλαιολόγειας δυναστείας. Έχει αποδειχθεί ότι οι περίφημες λιτα-

Εικ. 3. Αρχάγγελοι στο Lesnovo. Ο Χριστός-Μεγάλος Αρχιερέας.

νείες που διοργάνωνε ο Αθανάσιος στην Κωνσταντινούπολη είχαν ως κύριο στόχο να πείσουν το λαό που συμμετείχε στις λιτανείες αυτές ότι για την πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στην αυτοκρατορία και για την κακή εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων δεν έφταιγε η κακή αυτοκρατορική πολιτική αλλά ο αμαρτωλός λαός²⁸.

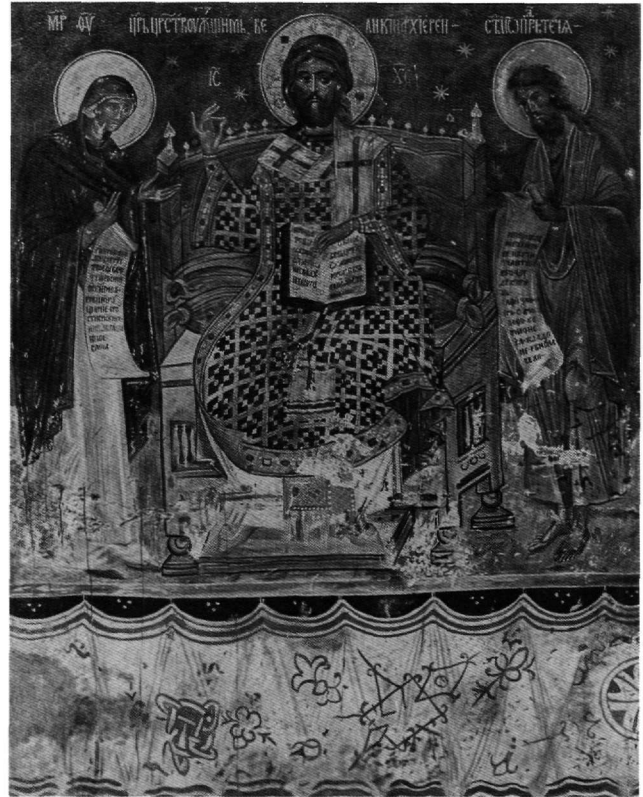
Ο Νικηφόρος Γρηγοράς παραθέτει άλλη μία πληροφορία που, όσο κακοήθης και αν φαίνεται, δηλώνει την υποβάθμιση του αυτοκρατορικού θεσμού και την εξάρτησή του από τον πατριαρχικό. Κάποιοι, για να συκοφαντήσουν τον Αθανάσιο, ζωγράφησαν στο υπόδιο του πατριαρχικού θρόνου εκατέρωθεν της μορφής του Χριστού, τον βασιλέα *Ἀνδρόνικον χαλινὸν ἐν τῷ στόματι φέροντα καὶ τὸν πατριάρχην Ἀθανά-*

σιον έλκοντα τούτον ώσπερ τις ήνίοχος ήπωνα²⁹. Έπειτα ειδοποίησαν τον Ανδρόνικο πού ακουμπά τα πόδια του ο πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως. Ο Ανδρόνικος βέβαια τιμώρησε τους συκοφάντες, αλλά ο Αθανάσιος, επειδή θεώρησε την τιμωρία ανεπαρκή, έφτασε στο σημείο να παραιτηθεί από τον πατριαρχικό θρόνο.

Η εκκλησιαστική πολιτική του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του κύρους της Εκκλησίας, που παρέμενε το πιο σταθερό στοιχείο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και οδήγησε το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στο σημείο να αποτελεί τον άξονα ολόκληρης της Ορθοδοξίας³⁰. Η παραχώρηση από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως των δικαιωμάτων επί του Αγίου Όρους το 1312³¹, που από την ίδρυσή του έως τότε ανήκε στη δικαιοδοσία του αυτοκράτορα, καθιστά τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως το μεγαλύτερο πνευματικό ηγέτη της Ορθοδοξίας, αφού η μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους ήταν από τη φύση της μια πολυεθνική κοινότητα ορθοδόξων, που συνένωνε όλα τα γύρω από το Βυζάντιο ορθόδοξα έθνη³². Αποτελούσε δηλαδή το μικρόκοσμο της ορθόδοξης οικουμένης, της οποίας αρχηγός ήταν πλέον ο πατριάρχης.

Αν όμως οι εξουσίες του πατριαρχικού θεσμού επί Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου οφείλονται εν μέρει σε ηθελημένες παραχωρήσεις του αυτοκράτορα, η ενίσχυση του πολιτικού ρόλου του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα (1334-1347) και η υπερβολική αύξηση των εξουσιών του οφείλονται σε άλλους λόγους. Η ενισχυμένη θέση του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα εκφράζεται σε όλο της το μεγαλείο μέσα από τις αλλαγές που φρόντισε να πραγματοποιήσει κατά την περίοδο της επιτρόπευσης του ανηλίκου αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρονίου Γ΄ Παλαιολόγου το 1341.

Τόσο ο Νικηφόρος Γρηγοράς³³ όσο και ο Ιωάννης

Εικ. 4. Άγιος Πέτρος και Παύλος στο Τιρνοβο. Η Δέηση.

24. Β. Γεωργιάδου, Οι λιτανείες ως μέσον επικοινωνίας του πατριάρχη Αθανασίου με το ποιμνίο του, στο: Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών-ΕΙΕ (Αθήνα 1990), Αθήνα 1993, σμμ. 14.

25. Talbot, ό.π., επιστολή αριθ. 112, σ. 286 και 438. Γεώργιος Παχυμέρης, De Andronico Palaeologo, έκδ. I. Bekker, Bonn 1835, σ. 617. Στο Βίο του Αθανασίου που έγραψε ο Ιωσήφ Καλόθετος έχει ενσωματωθεί το κείμενο της παραίτησης του πατριάρχη, όπου αναφέρονται επίσης οι δωρεές του αυτοκράτορα Ανδρόνικου προς την Εκκλησία. Βλ. Δ. Τσάμης, Ιωσήφ Καλοθέτου συγγράμματα, Β΄, Θεσσαλονικείς βυζαντινοί συγγραφείς, 1, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 498-499.

26. Talbot, ό.π., επιστολή αριθ. 66, σ. 156 και σ. 377.

27. Talbot, ό.π., επιστολή αριθ. 112, σ. 286.

28. Γεωργιάδου, ό.π., σ. 345-346.

29. Νικηφόρος Γρηγοράς, ό.π., σ. 258-259. Το γεγονός αναφέρεται και στο Βίο του Αθανασίου, βλ. Τσάμης, ό.π., σ. 498.

30. G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, New Brunswick N.J. 1969², σ. 487. Βλ. επίσης Λ. Μαυρομάτης, Οί πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας, Αθήνα 1983, σ. 36-37.

31. Βλ. D. Parachryssanthou, Actes de Prôtaton, Archives de l'Athos, VII, Paris 1975, σ. 245-248 για το πατριαρχικό σιγίλλιο και σ. 251-254 για το αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο. Βλ. επίσης Nicol, ό.π., σ. 19-20· D. Nastase, Le patronage du Mont Athos au XIIe siècle, Cyrillometodianum VII (1983), σ. 78· Μαυρομάτης, ό.π., σ. 36.

32. Nastase, ό.π., σ. 73 και σμμ. 74.

33. Νικηφόρος Γρηγοράς, ό.π., σ. 697.

21. Νικηφόρος Γρηγοράς, Byzantina Historia, I-III, έκδ. L. Schopen, Bonn 1829-1830, σ. 217.

22. V. Laurent, Le serment de l'empereur Andronic II Paléologue au patriarche Athanasie Ier, lors de sa seconde accession au trône oecuménique (sept. 1303), REB 23 (1965), σ. 124-139, ειδικά σ. 136, σ. 34-39.

23. A. M. Talbot, The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople, Washington D.C. 1975, επιστολή αριθ. 104, σ. 264: *ού γάρ διά τήν βασιλείαν ή Ιερωσύνη άπεχαρίσθη τῷ Χριστωνύμφ λαῷ αλλά διά τήν Ιερωσύνην ή βασιλεία*. Nicol, ό.π., σ. 4.

Καντακουζηνός³⁴ αναφέρουν ότι αντί για τη λευκή καλύπτρα που φορούσαν συνήθως οι πατριάρχες, ο Ιωάννης Καλέκας φόρεσε χρυσομέταξη, όμοια με του αυτοκράτορα, αντικατέστησε τα πέδιλά του με τα πορφυρά αυτοκρατορικά πέδιλα και αποφάσισε να υπογράφει τα επίσημα έγγραφα μόνο με υακινθινή μελάνη, όπως ο αυτοκράτορας. Και, σαν να μην έφταναν τα παραπάνω, χρησιμοποίησε το παλάτι ως επίσημη κατοικία του. Ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, για να δικαιολογήσει την καισαροπαπική στάση του, ανέτρεξε και πάλι στις εξουσίες που παραχώρησε ο Μέγας Κωνσταντίνος στον Σύλβεστρο³⁵. Ο ίδιος ο Νικηφόρος Γρηγοράς θεώρησε πρωτάκουστη τη συνένωση της κρατικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας στο πρόσωπο του πατριάρχη: *ποῖος χρόνος εἶδεν εἰς ταῦτο ἀμφοτέρωτα συνενεχθέντα, βασιλείαν ἄμα καὶ ἐκκλησίαν καὶ πατριάρχην ἄμα καὶ τῶν τοῦ τῶν δημοσίων καθηκόντων κηδομένου πραγμάτων βασιλέως χηρεύουσαν βασιλίδα πρὸς ἓν καὶ ταῦτό*³⁶.

Η διεκδίκηση του πατριαρχικού θρόνου, μετά το 1347, από φίλους και μαθητές του Γρηγορίου Παλαμά, συνεπώς μοναχούς ησυχαστές του Αγίου Όρους³⁷, θα οδηγήσει όχι μόνο στην αναβάθμιση του μοναστικού αυτού κέντρου και στην ευρεία εξάπλωση του ησυχαστικού κινήματος, αλλά και στην παγίωση της δύναμης του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Οι πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως μετά τα μέσα του 14ου αιώνα δεν χάνουν την ευκαιρία να υπενθυμίζουν στο διεθνές ποίμνιό τους την οικουμενική εξουσία που έχουν ως αντιπρόσωποι του Χριστού στη γη και, συνεπώς, ως προστάτες της ορθόδοξης οικουμένης. *Ἐπεὶ γὰρ ὁ θεὸς τὴν ἡμῶν μετριότητα ἔταξεν προστάτην τῶν ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης εὐρισκομένων χριστιανῶν καὶ κηδεμόνα καὶ φροντιστὴν τῶν ψυχῶν αὐτῶν, πάντες εἰς ἐμὲ ἀνάκεινται, πατέρα ὄντα καὶ διδάσκαλον πάντων*, γράφει το 1370, σε μια επιστολή του, προς τους ηγεμόνες της Ρωσίας, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεος Κόκκινος, καθιστώντας σαφές ότι δεν είναι πια ο αυτοκράτορας που εκπροσωπεί τον Χριστό ως αρχηγός της ορθόδοξης πολυεθνικής κοινότητας, αλλά ο πατριάρχης³⁸. Παρόμοια ιδέα τονίζεται και στην επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αντωνίου το 1393 προς τους Ρώσους, όπου αναφέρεται ότι ο πατριάρχης, ως εκπρόσωπος του Χριστού στη γη, κάθεται στον ίδιο θρόνο του Κυρίου³⁹.

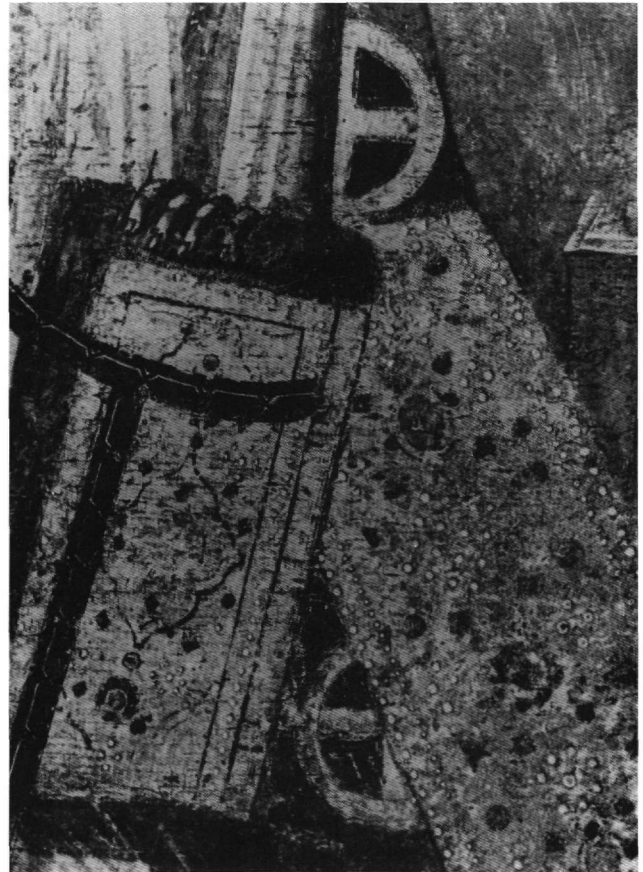
Εικ. 5. Εικόνα στο Κρεμλίνο. Η Δέηση.

Εικ. 6. Εικόνα στο Κρεμλίνο. Η Θεοτόκος βασίλισσα (λεπτομέρεια).

Εικ. 7. Εικόνα στο Κρεμλίνο. Ο Χριστός-Μεγάλος Αρχιερέας και Βασιλεύς των Βασιλευόντων (λεπτομέρεια).

Εικ. 8. Εικόνα στο Κρεμλίνο. Η ποιμαντορική ράβδος (λεπτομέρεια).

Η φιλοδυτική πολιτική του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1391) δεν εμπόδιζε τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως να ασκεί με το δικό του τρόπο την εξωτερική πολιτική στις βαλκανικές χώρες, τονίζοντας στους βόρειους λαούς ότι αυτός είναι ο κηδεμόνας και ο πνευματικός τους πατέρας. Όσο ο αυτοκρατορικός θεσμός έφθινε ανεπανόρθωτα στη συνείδηση των ορθοδόξων, με αφορμή τη φιλοδυτική πολιτική του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, τόσο το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εύρισκε νέους τρόπους να ασκήσει το πολιτικό του έργο στα Βαλκάνια. Και όσο περισσότερο συρρικνωνόταν η αυτοκρατορία, περιορίζοντας ταυτόχρονα την εξουσία του βυζαντινού αυτο-

μοναζόντων, όθονη λευκή περιειλημμένη πρότερον, αυτός κατεκόσμησε χρυσή, εικόνας αυτή του τε σωτήρος ήμών έγγραψας Χριστού Ίησου και τής τεκούσης αυτού άχράντου Θεοτόκου και Ίωάννου του Βαπτιστού.

35. Βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, ό.π., σ. 697. L. Clucas, The Triumph of Mysticism in Byzantium in the Fourteenth Century, Byzantine Studies in Honor of Miltos Anastos, Byzantina kai Metabyzantina 4 (έκδ. S. Vvionis Jr.), Malibu 1985, σ. 187, σημ. 115.

36. Νικηφόρος Γρηγοράς, ό.π., σ. 698.

37. Ο Ισιδώρος (1347-1349), ο Κάλλιστος (1350-1353 και 1354-1363), ο Φιλόθεος Κόκκινος (1353-1354 και 1364-1376), ο Μακάριος (1376-1379) και ο Νείλος (1380-1388). Βλ. J. Meyendorff, Society and Culture in the Fourteenth Century: Religious Problems, Actes du XIVe Congrès International d'études byzantines (Bucarest 1971), I, Bucaresti 1974, σ. 111. Βλ. και Nicol, ό.π., σ. 29.

38. M.M., I, σ. 521. J. Meyendorff, Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων κατά το 14ο αιώνα, Αθήνα 1988, σ. 161 και σ. 369-370, όπου και αναδημοσίευση της επιστολής. Σε μία άλλη επιστολή του, το 1370, προς τον Δημήτριο, Μέγα Δούκα Ρωσίας, ο Φιλόθεος Κόκκινος αυτοαποκαλείται κοινός πατήρ άνωθεν από Θεού καταστάς εις τούς άπανταχού τής γής εύρισκομένους χριστιανούς. Βλ. M.M., I, σ. 516. Βλ. επίσης Meyendorff, ό.π., σ. 161.

39. M.M., II, σ. 189. Βλ. επίσης Meyendorff, ό.π., σ. 161.

34. Ιωάννης Καντακουζηνός, Historiarum libri IV, έκδ. Schopen, II, Bonn 1832, σ. 218: πατριάρχης δέ, έπει την άξίαν άμείβειν ούκ ένην, εις σεμνότερόν τι περιέστησε τό σχήμα και έν τε ταίς ύπογραφαίς ήερανέω χρώματι έχρήτο και την έπί τής κεφαλής καλύπτραν, ήν τούς πατριάρχας έθος φέρειν, άν μη του τάγματος ώσι τών

κράτορα, τόσο οι αρμοδιότητες, οι επεμβάσεις και οι παρεμβάσεις του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ξεπερνούσαν τα όρια της αυτοκρατορίας και επεκτείνονταν σε όλους τους λαούς της Βαλκανικής⁴⁰. Τώρα είναι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως που στηρίζει τον αυτοκρατορικό θεσμό, όπως πληροφορεί το γράμμα του πατριάρχη Αντωνίου το 1389 προς τους Ρώσους, με αφορμή τη μη μνημόνευση του βυζαντινού αυτοκράτορα στην τέλεση της λειτουργίας⁴¹.

Η καθιέρωση από το 13ο αιώνα της χρίσης του βυζαντινού αυτοκράτορα με το άγιο μύρο από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, μετατόπισε το κέντρο βάρους στον τελευταίο, αφού η θεία Εύνοια παρέχεται τώρα στον αυτοκράτορα μόνο με τη μεσολάβηση της Εκκλησίας⁴². Στη λογική αυτή εντάσσεται και ο λόγος που γράφηκε με αφορμή την άρση του σχίσματος των Αρσενιατών το 1310⁴³ και φανερώνει την αναβάθμιση του ρόλου του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στην παλαιολόγεια περίοδο σε όλο της το μεγαλείο: *ὁ βασιλεὺς πειθίνιος ὑπάρχων τῷ πατριάρχει πάντα κατὰ τὴν ἐκείνου γνώμην ἐποίει καὶ τοῖς ἐκείνου θελήμασιν ὄλως ἤγετο τῇ ἐκκλησίᾳ δὴ που τὸ κράτος παρέχων καὶ ταύτη ὑποτασσόμενος. Ταύτης γὰρ κεφαλὴ ὁ Χριστός, οὐ τύπον φέρων ὁ πατριάρχης καὶ τῷ βασιλικῷ χρίων ἐλαίῳ τοὺς βασιλεύοντας πειθίνιους ἂν τούτους εἰκότως ἔχοι καὶ τοῖς αὐτοῦ θελήμασιν εἰκοντάς. Τὸ γὰρ χρίον μείζον ἐστὶ τοῦ χριομένου ὡσπερ καὶ τὸ ἀγιάζον δῆπου τοῦ ἀγιαζομένου. Εἰ δεῖ οὖν τὰ ἐλάττω τοῖς μείζοσι πείθεσθαι, μείζων δὲ ἢ ἐκκλησία ἢς ὁ Χριστὸς κεφαλὴ, οὐ τὴν εἰκόνα φέρει ὁ πατριάρχης.* Τα παραπάνω κάνουν φανερό ότι προς το τέλος της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, κύριος υπεύθυνος της ορθόδοξης οικουμένης, αντικαθιστά το βυζαντινό αυτοκράτορα, θεωρούμενος αυτός ως ο εκπρόσωπος του Χριστού στον επίγειο κόσμο. Η απόδοση, λοιπόν, της χαρακτηριστικῆς αμφίεσης του πατριάρχη στον Χριστό εκφράζει, πέρα από το λειτουργικό και μυστικιστικό συμβολισμό της, τη μετατόπιση της εξουσίας στην ορθόδοξη οικουμένη από τον αυτοκράτορα στον πατριάρχη.

Φαίνεται όμως ότι η ανακατανομή της ουσιαστικῆς εξουσίας μεταξύ πατριάρχη και αυτοκράτορα δεν στάθηκε η αιτία μόνο για την εικαστική δημιουργία μιας νέας μορφῆς του Χριστού, αὐτῆς του Μεγάλου Αρχιερέα, αλλά προχώρησε στο συνδυασμό της με τη βασιλική ιδιότητα του Χριστού. Στο πρόσωπο του Χριστού, η βασιλική ιδιότητα εκφράζεται είτε με την επιγραφή «Ἰησοῦς Χριστὸς Βασιλεὺς τῶν Βασιλευόντων», επιγραφή που απαντάται σε παραστάσεις του ἤδη από την πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ⁴⁴, είτε με την αυτοκρατορική ενδυμασία που απαντάται σε παραστάσεις του το 14ο αἰώνα. Η μορφή του Χριστού, ντυμέ-

Εικ. 9. Εικόνα στη μονή του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμο. Ο Χριστός-Μεγάλος Αρχιερέας και Βασιλεύς των Βασιλευόντων.

νου με αυτοκρατορική ενδυμασία, δηλαδή λώρο και καμελαύκιο με περπενδούλια, εντάσσεται σε μια σύνθεση που καλείται από τη σύγχρονη έρευνα Βασιλική Δέηση⁴⁵. Την παράσταση αυτή, που θεωρείται ότι σχετίζεται με τις ησυχαστικῆς αντιλήψεις⁴⁶, συνθέτουν ο Χριστός ντυμένος αυτοκρατορικά, η Θεοτόκος ντυμένη βασίλισσα, ο βασιλεύς Δαβίδ και στρατιωτικοί ἄγιοι ντυμένοι με αυλική ενδυμασία. Παραστάσεις της Βασιλικῆς Δέησης απαντῶνται κυρίως σε ναούς που υπάγονται στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας⁴⁷. Στις παραστάσεις αυτές ο Χριστὸς δεν φέρει κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αρχιερατικῆς του ιδιότητος. Μία περίπτωση όπου στο πρόσωπο του Χριστού η συνένωση της βασιλικῆς και της αρχιερατικῆς ιδιότητος συντελεῖται μέσω της επιγραφῆς που τον συνοδεύει, αποτελεί η παράσταση της Δέησης στο ναὸ των Ἁγίων Πέτρου και Παύλου στο Τίρνοβο της Βουλγαρίας (αρχές 15ου αι.)⁴⁸. Στη σύνθεση αυτή, ο ἔνθρονος Χριστὸς εικονίζεται ως Μεγάλος Αρχιερέας, ντυμένος με πατριαρχικό σάκκο, επιτραχήλιο και ωμοφόριο, και

η κεφαλή του είναι ακάλυπτη, όπως ακριβώς και στις παραστάσεις της Κοινωνίας των Αποστόλων και της Ουράνιας Λειτουργίας (Εικ. 4). Κρατεί ανοικτό ευαγγέλιο, στα φύλλα του οποίου αναγράφεται επιγραφή στα σλαβονικά. Συνοδεύεται από την επιγραφή «Βασιλεύς τῶν Βασιλευόντων καὶ Μέγας Ἄρχιερεύς», επίσης στα σλαβονικά.

Η αρχαιότερη σωζόμενη παράσταση, όπου, μέσω της αμφιέσής του, ο Χριστός συνενώνει την αρχιερατική και τη βασιλική ιδιότητα, απαντάται στη σύνθεση της Δέησης στο βόρειο τοίχο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Κοναλενο (1380-1390)⁴⁹. Στη σύνθεση αυτή ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος, ντυμένος με τον πατριαρχικό σάκκο, το ωμοφόριο και το λώρο. Στο κεφάλι του φορεί το αυτοκρατορικό στέμμα — καμελαύκιο — και κρατεί ανοικτό ευαγγέλιο και σκήπτρο. Στα δεξιά του η δεόμενη Θεοτόκος φορεί στέμμα και είναι ντυμένη με λώρο και μανδύα στολισμένο με σταυρούς, όπως δηλαδή και στις παραστάσεις Βασιλικής Δέησης. Αυτό όμως που διαφοροποιεί την παράσταση της Δέησης του Κοναλενο από τις παραστάσεις Βασιλικής Δέησης είναι ο συνδυασμός στοιχείων της αυτοκρατορικής και της αρχιερατικής ενδυμασίας του Χριστού.

Ο V. N. Lazarev περιγράφοντας την τοιχογραφία του Κοναλενο πιστεύει ότι από υφολογικής πλευράς δεν έχει σχέση με τις υπόλοιπες τοιχογραφίες του ναού και θεωρεί ότι πλησιάζει πολύ το ύφος των φορητών εικόνων. Ως συγκριτικό υλικό χρησιμοποιεί τη σερβική εικόνα με την παράσταση Δέησης που βρίσκεται στο Κρεμλίνο (τέλη 14ου αι.)⁵⁰. Στην εικόνα του Κρεμλίνου (Εικ. 5), τον ένθρονο Χριστό πλαισιώνουν η Θεοτόκος, ντυμένη με αυτοκρατορική ενδυμασία, στέμμα και σκήπτρο (Εικ. 6), και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος με ανοικτό ειλητό. Ο Χριστός είναι ντυμένος με πατριαρχικό σάκκο, ωμοφόριο και λώρο. Φέρει στην κεφαλή καμελαύκιο με περπενδούλια (Εικ. 7) και κρατεί κλειστό ευαγγέλιο, ποιμαντορική ράβδο (Εικ. 8) και σκήπτρο. Η ενδυμασία του Χριστού στην προκειμένη περίπτωση συνδυάζει με μοναδικό τρόπο την

Sainthood in the Early Palaiologan Period, The Byzantine Saint, University of Birmingham, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies (έκδ. S. Hachel), London 1981, σ. 73-79.

44. Η επιγραφή *REX REGNIANTUM* συνοδεύει τη μορφή του Χριστού στα νομίσματα του Ιουστινιανού Β' (685-695 και 705-711). Βλ. J. D. Breckenridge, *The Numismatic Iconography of Justinian II*, Numismatics Notes and Monographs, ANS 144 (1959), σ. 46-62. Βλ. επίσης C. Morisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, I-II, Paris 1970, σ. 404-405, 429. Η μορφή του Χριστού σε νομίσματα από την περίοδο της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά (963-969) έως την περίοδο της αυτοκράτειρας Ευδοκίας (1067) συνοδεύεται επίσης από την επιγραφή *Ἰησοῦς Χριστός Rex Regnantium*. Βλ. Morisson, *ό.π.*, σ. 589-590, 593-594, 606-608, 624, 626, 629-630, 632-633, 636, 638, 640, 642-643, 648. Τα παραδείγματα στα νομίσματα έρχονται σε αντίθεση με τον Γεώργιο Κεδρηνό, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, II, έκδ. J. Bekker, Bonn 1839, σ. 414, ο οποίος αναφέρει ότι πρώτος ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τζιμισκής *Προσέταξε δὲ καὶ ἐν τῷ νομίσματι, καὶ ἐν τῷ ὀβολῷ εἰκόνα ἐγγράφουσαι τοῦ Σωτῆρος μὴ πρότερον τούτου γενομένου· ἐγγράφοντο δὲ καὶ γράμματα ῥωμαῖστι ἐν θατέρῳ μέρει ὡδέπη διεξιόντα· Ἰησοῦς Χριστός Βασιλεύς Βασιλέων. Τούτο δὲ καὶ οἱ καθεξῆς ἐτήρησαν βασιλεῖς*. Βλ. και Morisson, *ό.π.*, σ. 584, 596-599, 601. Για την ερμηνεία της επιγραφής βλ. J. G. Griffiths, *Βασιλεύς Βασιλέων: Remarks on the History of a Title*, *Classical Philology* 48 (1953), σ. 156-154. E. Chrysos, *The Date of Papyrus SB 4483 and the Persian Occupation of Egypt*, *Δωδώνη* 4 (1975), σ. 344-345.

45. Lazarev, Kovalevskaia, σ. 251 κ.ε. Βλ. επίσης L. Grigoriadou, *L'image de la Deésis Royale dans une fresque du XIVe siècle à Castoria*, *Actes du XIVe Congrès International d'études byzantines* (Bucarest 1971), II, Bucaresti 1974, σ. 46-52. Βλ. και M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1453-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, σ. 68-69.

46. Α. Ξυγγόπουλος, "Άγιος Δημήτριος ὁ Μέγας Δούξ Ἄποκαυκος", *Ελληνικά* 5 (1957), σ. 128-134. Garidis, *ό.π.*, σ. 68.

47. Στο νάρθηκα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Trescavac (1342) κοντά στον Πρίλαπο (Cv. Grozdano, *Jesus Christ the King, Mother of God and Queen, Heavenly Host and Holy Warriors in the Frescoes of XIVe and XVe Century in Treskavac*, KN XII-XIII, σ. 5-20 (αναδημοσιευμένο στο: Cv. Grozdano, *Études sur la peinture d'Ohrid*, KN XXVII, Skopje 1990, σ. 132-139). Στις εξωτερικές τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας στο Zaum (1361) της Αχρίδας (Lazarev, Kovalevskaia, σ. 257· Grigoriadou, *ό.π.*, σ. 50· Cv. Grozdano, *La peinture murale d'Ochrid au XIVe siècle*, Beograd 1980, σ. 106-109, σχέδ. 27). Στον Ἅγιο Δημήτριο στο Markov Manastir (1375-1381) κοντά στα Σκόπια (Lazarev, Kovalevskaia, σ. 257, 260). Στον Ἅγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1389) στην Καστοριά (Lazarev, Kovalevskaia, σ. 257· Grigoriadou, *ό.π.*, σ. 47 κ.ε., εικ. 1. Βλ. επίσης Σ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, σ. 107, εικ. 13).

48. B. D. Filow, *Early Bulgarian Art*, Berne 1919, πίν. LII. Βλ. επίσης Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες τῆς Κέρκυρας*, Ἄθῆνα 1990, σ. 45.

49. Βλ. Lazarev, Kovalevskaia, σ. 252 κ.ε., εικ. σ. 250. Βλ. επίσης V. N. Lazarev, *Old Russian Murals and Mosaics*, London 1966, εικ. 74.

50. Lazarev, Kovalevskaia, σ. 262 και εικ. στις σ. 271-273. V. Pucko, *Icona "Predsta carica" v Moskovskom Kremle*, ZLU 5 (1969), σ. 57-75. G. V. Πορον, *Tri pamjatnika južnoslavjanskoi živopisi XIV veka i ich ruskije kopii serediny XVI veka*, στο: *Vizantija, Južnye slavjane i drevnjaja Rus. Zapadnaja Evropa* (Τόμος στη μνήμη του V. N. Lazarev), Moskva 1973, σ. 353 και εικ. σ. 354.

40. D. Nastase, *Le Mont Athos et la politique du patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375*, *Σύμμεικτα* 3 (1979), σ. 121-175.

41. M.M., II, σ. 191-192. Βλ. επίσης Nicol, *ό.π.*, σ. 4. Meyendorff, *ό.π.*, σ. 335-336.

42. D. M. Nicol, *Kaisersalbung. The Unction of Emperors in Late Byzantine Coronation Ritual*, *BMGS* II (1976), σ. 52.

43. Ο Π. Νικολόπουλος, Ἄνεκδοτος Λόγος εἰς τὸν Ἄρσενιον Αὐτῳρειανόν, *ΕΕΒΣ ΜΕ'* (1981-1982), σ. 460-461, χρονολόγησε το Λόγο στα 1310 και τον συνέδεσε με την ἄρση του σχίσματος των Ἀρσενιατών. Για τον Ἀρσένιο βλ. επίσης R. Macrides, *Saints and*

αυτοκρατορική και την αρχιερατική του ιδιότητα. Η βασιλική του ιδιότητα δηλώνεται με το λώρο, το σκήπτρο και το καμελαύκιο με τα περπενδούλια, ενώ η αρχιερατική του ιδιότητα με το σάκκο, το ωμοφόριο και την ποιμαντορική ράβδο. Ο V. N. Lazarev χρονολογεί την εικόνα του Κρεμλίνου, με βάση τα υφολογικά της χαρακτηριστικά, στο τέλος του 14ου αιώνα, δηλαδή στην ίδια περίοδο που χρονολογείται και ο ζωγραφικός διάκοσμος στο Κοναλενο.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα που βρίσκεται στη μονή του Αγίου Ιωάννου στην Πάτμο⁵¹ (Εικ. 9) αποτελεί το πρωιμότερο σωζόμενο δείγμα, όπου ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού σε προτομή συνενώνει τις ιδιότητες του Μεγάλου Αρχιερέα και του Βασιλέα των Βασιλευόντων. Στην εικόνα αυτή ο Χριστός εικονίζεται ντυμένος με στιχάριο, πατριαρχικό σάκκο, ωμοφόριο και φορεί στέμμα με περπενδούλια. Κρατεί ανοικτό ευαγγέλιο, όπου αναγράφονται δύο περικοπές που αναφέρονται αντίστοιχα στη βασιλική και στην αρχιερατική του ιδιότητα, και συνοδεύεται από τις επιγραφές *Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ*⁵². Το πρότυπο του ζωγράφου της εικόνας της Πάτμου πρέπει να ήταν το κεντρικό τμήμα μιας σύνθεσης ανάλογης με εκείνη στο Κοναλενο ή την εικόνα του Κρεμλίνου. Ο τρόπος με τον οποίο ο Χριστός στηρίζει το ανοικτό ευαγγέλιο στην εικόνα της Πάτμου αντιγράφει, χωρίς αμφιβολία, μια παράσταση ένθρονου Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα-Βασιλέα των Βασιλευόντων. Τα παραπάνω δείγματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η συνένωση των δύο ιδιοτήτων στο πρόσωπο του Χριστού επιτεύχθηκε αρχικά σε παραστάσεις Δέησης. Τα σωζόμενα βυζαντινά δείγματα του σύνθετου αυτού τύπου αποδεικνύουν ότι

ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού που συνενώνει τις ιδιότητες του Μεγάλου Αρχιερέα και του Βασιλέα των Βασιλευόντων δημιουργήθηκε πριν από την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα νέα ιστορικά δεδομένα μετά την Άλωση βοήθησαν στην ευρεία διάδοση του σύνθετου εικονογραφικού τύπου που γνώρισε μεγάλη επιτυχία, όπως δείχνουν τα πολλά δείγματα φορητών εικόνων με τη μορφή του Χριστού Βασιλέα των Βασιλευόντων και Μεγάλου Αρχιερέα, είτε ένθρονου είτε σε προτομή. Ο λειτουργικός χαρακτήρας των εικόνων αυτών υπογραμμίζεται κυρίως από τη χρήση τους στη διακόσμηση τέμπλων⁵³.

Η συνένωση του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα με τον Χριστό Βασιλέα των Βασιλευόντων στην εικόνα της Πάτμου και η ευρεία διάδοση του τύπου σε φορητές εικόνες της κρητικής σχολής μετά την Άλωση, δεν αποτελεί παρά την εικαστική έκφραση της νέας πραγματικότητας, όπως την έβλεπε η ορθόδοξη Εκκλησία. Τον απόντα βυζαντινό αυτοκράτορα υποκατέστησε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος στη συνείδηση των ορθοδόξων συγκέντρωσε στο εξής όχι μόνο τη θρησκευτική αλλά και την πολιτική εξουσία. Ήταν η κατάληξη μιας πορείας που εικαστικά είχε αρχίσει να διαγράφεται πριν από δύο αιώνες.

51. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα 1977, σ. 67, εικ. 19, 83.

52. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 67.

53. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 67 και σημ. 3, όπου παρατίθενται τα σημαντικότερα παραδείγματα του τύπου σε φορητές εικόνες του 16ου και του 17ου αιώνα. Βλ. επίσης Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 45.

Titos Papamastorakis

THE REPRESENTATION OF CHRIST AS THE GREAT ARCH-PRIEST

The representation of Christ as Arch-priest constitutes an iconographical theme characteristic of the Palaeologan era. It is typified by a significant change in Christ's garments that no longer consist of a chiton and himation, but of a patriarchal *sakkos*, *epimanikia*, *omophorion*, *epitrachilion* and *epigonation*. Christ is usually depicted in this manner in two liturgical scenes: the Communion of the Apostles and the Heavenly Liturgy. In the Communion of the Apostles, Christ the Arch-priest is already encountered by the beginning of the 14th century, while He first appears in depictions of the Heavenly Liturgy around the middle of the 14th century. In these scenes, Christ is shown performing liturgical ritual; in accordance with Byzantine custom, His head is uncovered. Scenes depicting Christ in Patriarchal vestments performing liturgical functions that encapsulate crucial moments of the Orthodox liturgy which specifically differentiate it from that of the Latins, should be interpreted as a form of opposition to the Latinophile policy of Michael VIII Palaeologus (1258-1282). This climate helped bring about certain changes in both ecclesiastical and political life that contributed to the increase in both the power and prestige of the Patriarchal throne of Constantinople. In the author's opinion, these changes also precipitated the iconographical type of Christ in Patriarchal vestments.

By way of contrast to Michael VII Palaeologus, his son Andronicus II (1282-1328) implemented an Orthodox policy which brought about the appointment of an extreme Orthodox hesychast, Athanasius I (1289-1293 and 1303-1309) to the Patriarchal throne. Beginning with his Patriarchate and extending throughout the 14th century, the power of the institution of the Patriarchate continued to increase to a point where, at least in certain areas, it tended to supersede the authority of the Emperor. In this context, the remark made by Nicephorus Gregoras stating that the position of the Emperor Andronicus was inferior to that of the Patriarch should be associated with the written statement of servitude given by Andronicus to Athanasius on the latter's request on the Patriarch's enthronement in 1303. This statement represents the first instance in which an Emperor offi-

cially submitted himself to a Patriarch. In letters to Andronicus, Athanasius never fails on the one hand to remind the Emperor that the ecclesiastical is of greater importance than the secular authority, and on the other of the Emperor's obligations of submission to the church.

Andronicus II's ecclesiastical policy resulted in the reinforcement of the Church's authority which remained the most stable element of the Byzantine empire and led the Patriarchate of Constantinople to constitute the axis of the entire Orthodox world. In 1312, Andronicus' grant to the Patriarch of Constantinople of Jurisdiction over Mt. Athos, which from its official foundation had been the prerogative of the Emperor, turned the Patriarch into the most significant spiritual leader of Orthodoxy, given that the monastic community on the Holy Mountain was by its very nature a multi-ethnic community of Orthodox monks that unified all the Orthodox nations in the Byzantine constellation. Despite the fact that the increase in the powers of the Patriarchate under Andronicus II were realised through the Emperor's voluntary concessions, the extension of the political role of Patriarch John Kalekas (1334-1347) along with the exaggerated increase in his powers were realised as the result of changes he undertook during the regency of the minor John V Palaeologus following the death of Andronicus III in 1341. Nicephorus Gregoras himself regarded the unification of secular and ecclesiastical authority in the person of the Patriarch as unheard of.

After 1347, the aspirations of the hesychasts of Mt. Athos for the Patriarchal throne not only upgraded that monastic centre, but also helped in further spreading the Hesychast movement and in consolidating the power of the Patriarchate of Constantinople. After the middle of the 14th century, the Patriarchs lost no opportunity to remind their multi-national flock of their oecumenical authority as representatives of Christ on earth. Consequently, as protectors of the Orthodox oecumene, they made it clear that the Emperor no longer represented Christ as leader of the international Orthodox community.

As the institution of imperial authority withered in the

consciousness of the Orthodox due to the Latinophile policies of John V Palaeologus, the Patriarchate of Constantinople found new ways of achieving its political objectives in the Balkans. As the empire declined with the parallel limitation of the Emperor's authority, so the Jurisdiction, interventions and embroilments of the Patriarch of Constantinople surpassed the empire's boundaries to extend to all the peoples of the Balkans, to whom he never tired of stressing his position as their spiritual protector and father.

At the same time, the institution in the 13th century of the Patriarch's anointing the Byzantine Emperor with the Holy Myrrh shifted the balance to the former, since Divine favour was now given to the Emperor only with the intervention of the Church. This conception was clearly expressed in the address written on the occasion of the cessation of the Arsenite schism in 1310.

The redistribution of fundamental authority between the Patriarch and the Emperor was the reason not only

for the creation of a new iconographical type for Christ, i.e. that of the Great Arch-priest, but went further to associate that type with Christ's royal attributes.

The conclusions presented above are supported by depictions of Christ where His garments combine archieratic and royal attributes. Examples include the Deesis on the north wall of the church of the Dormition of the Theotokos at Kovalevo (1380-1390), and the Serbian Deesis icon now in the Kremlin (end of the 14th century), both of which indicate that the iconographical type of Christ combining the qualities of Great Arch-priest and King of Kings had been created prior to the collapse of the Byzantine empire. The host of works depicting Christ as King of Kings and Great Arch-priest, whether enthroned or in bust form, dating from after the Fall of Constantinople make it clear that in the mind of the Orthodox, the Patriarch of Constantinople would from now on wield not only religious but also secular authority.